

Г.Сағидолда

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры,
филология ғылымдарының докторы
Астана қаласы, Қазақстан

ТҮРКІ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫ: ЖЕТІСТІКТЕРІ МЕН АЛДАҒЫ МІНДЕТТЕРІ

Аннотация. Мақалада XX ғасырдың екінші жартысы түркі лексикографиясы саласындағы жетістіктермен сипатталатыны, яғни түгендеу үшін, жалпыға ортақ электрондық база құру үшін, сондай-ақ екі тілді, көптілді, этимологиялық, этнолингвистикалық және басқа да сөздіктер жасау үшін жеткілікті негіз бар екендігі айтылады.

Автор бұл саладағы перспективаны этнолексиялық, фразеологиялық, паремиологиялық бірліктердің терең мағынасы мен қызметін ашатын жан-жақты интрепрекцияға негізделген күрделі сөздіктер жасауда ұсынады. Мұндай жұмыс түркі халықтарының рухани бірегейлігі мен өзара байланысын қамтамасыз ететін тетік ретінде қызмет етеді.

Тірек сөздер: Түркітілдес халықтар, жалпытүркілік лингвоэтномәдени құндылықтар, түркі лексикографиясы, лексикографиялық дереккөз, салыстырмалы ұстаным, генеалогиялық принцип, салыстырмалы сөздік.

Г.Сағидолда

Профессор Евразийского национального университета имени
Л.Н. Гумилева, доктор филологических наук
Астана, Казахстан

ТЮРКСКАЯ ЛЕКСИКОГРАФИЯ: ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ

Аннотация. В статье констатируется тот факт, что вторая половина XX века характеризуется достижениями в области тюркской лексикографии, т.е. имеется достаточная основа для инвентаризации, для создания всеобщей электронной базы, а также для составления двуязычных, многоязычных, этимологических, этнолингвистических и др. словарей.

Перспективу в этой области автор представляет в создании комплексных словарей, основанных на всесторонней интерпретации, раскрывающих глубинный смысл и функционирование этнолексических, фразеологических, паремиологических единиц. Подобная работа послужит механизмом, обеспечивающим духовную идентичность и корреляцию тюркских народов.

Ключевые слова: тюркоязычные народы, общетюркские лингвоэтнокультурные ценности, тюркская лексикография, лексикографические источники, сравнительный принцип, генеалогический принцип, сравнительный словарь.

G.Sagidolda

Professor of the Eurasian National University named after
L.N. Gumilyov, Doctor of Philology
Astana, Kazakhstan

TURKIC LEXICOGRAPHY: ACHIEVEMENTS AND PROSPECTS

Annotation. In the article the fact is established that the second half of the XX century is characterized by achievements in the field of Turkic lexicography, i.e. there is a sufficient basis for the inventory, for the creation of the general electronic base, and also for compiling bilingual, multilingual, etymological, ethnolinguistic and other dictionaries.

The author considers as perspective in this area the creation of complex dictionaries based on comprehensive interpretation which reveal the deep sense and functioning of ethnolexical, phraseological, paremiological units. Such work will serve as the mechanism providing the spiritual identity and correlation of the Turkic peoples.

Keywords: Turkic peoples, all-Turkic linguocultural values, Turkic lexicography, lexicographic sources, comparative principle, genealogical principle, comparative dictionary.

Түркітілдес халықтардың мәдениетаралық қарым-қатынастарын жаңғыртуды сапалық жаңа деңгейге көтерудің, жаһандану үрдісі жағдайында жалпытүркілік лингво-этномәдени құндылықтарды сақтап қалу және насихаттаудың түркі әлемінің ғылым және білім кеңістігіндегі, түркі халықтарының өзара ықпалдастығы мен ынтымақтастығын арттырудағы маңызы зор. Мұнда түркі тілдерінің әрқайсысының қоғамдық қарым-қатынастардың барлық саласындағы атқаратын әлеуметтік рөліне айрықша мән берілері сөзсіз.

Техногендік өркениеттің және ақпараттық жаһанданудың әсерінен түркі тілдерінің сөз қорының шет-шекарасының кеңеюі, қоғамдық санадағы қайсыбір ұғымдардың ескіруі салдарынан бір кезде актив қолданыста болған сөздердің көнеленіп, көне сөздердің архаизмдерге айналуы, мәдениетаралық қарым-қатынастарда бір тіл мен екінші бір тілдің ортаға тіл салмай өте жақын жанасуы т.б. тілдік, геосаяси, қоғамдық-әлеуметтік өзгерістер түркі тілдерінің сөз қазынасын, сөздік қорын толассыз толығуларға, айтарлықтай өзгерістерге жетелегені сөзсіз. Сондықтан түркі тілдерінің лексикалық қазынасын түркі тілдері дамуының қазіргі деңгейі тұрғысынан зерттеу және қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорын барынша түстеп-түгендеу – заман талабынан туындап отырған өзекті мәселелер деуге болады. Мұндай келелі мәселелердің шешімін табуда дәстүрлі лингвистикалық түркітанудың лексикология саласына, соның ішінде салыстырмалы-тарихи лексикология, салыстырмалы-синхрондық лексикология, терминология, лексикография, ономастика тәрізді салаларына зор міндет жүктеледі.

Жаһандану үдерісіне сай ғаламдық ақпараттық кеңістіктің біртұтастануы, өркениеттер тоғысының, мәдениеттераралық диалогтардың, діндераралық келісім мен толеранттылықтың халықаралық қауымдастықтың тұрақты дамуының кепіліне алынуы, инновациялық технологияның айрықша дамуы және т.б. заманауи факторлар еліміздің қоғамдық қарым-қатынастар жүйесінің сан-алуан салаларында жедел қарқынмен жүріліп жатқан интеграциялық үдерістердің тілдік және мәдениеттанымдық тетіктерін іздестіруді міндеттейді. Бұл ретте түркі лексикографиясы – интеграциялық үдерістердің жедел қарқын алуына игі әсерін тигізетін тілдік және мәдениеттанымдық тетіктердің бірі ғана емес, бірегейі саналады.

XX ғасырдағы түркологиялық бағытта жүргізілген сан алуан зерттеулердің эмпирикалық материалдық базасын құрап, дереккөз ретінде пайдаланылған түркі лексикографиясының айтулы жетістіктері қағарын қазақ, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түркімен, өзбек тәрізді мемлекеттік деңгейдегі түркі тілдері бойынша, сонымен қағар, башқұрт, чуваш, ноғай, құмық, тува, якут т.б. регионалдық деңгейдегі түркі жазба тілдері бойынша

жарық көрген әр алуан сипаттағы сөздіктер құрайды. Демек қазіргі түркі тілдерінің сөз қазынасындағы лексикалық бірліктерді барынша жинақтап, құжаттап тіркеуге және оның біртұтас электрондық базасын жасауға, түркі тілдерінің өз араларында әр алуан сипаттағы (аударма, түсіндірме, диалектологиялық, фразеологиялық, синонимдік, ономастикалық, этимологиялық, терминологиялық, орфографиялық, этнолингвистикалық, лингво-мәдениеттанымдық т.б.) екітілді, көптілді сөздіктерді құрастыруға тұғыр болатын лексикографиялық дереккөз де біршама қордаланды деуге болады.

XX ғасырдың екінші жартысы түркі лексикографиясының сапалық жаңа деңгейге көтерілген кезеңі саналады. Мәселен, өткен ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап қазақ лексикографиясы саласында айрықша маңызды еңбектер жарық көрді десек, Н. Сауранбаевтың «Орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1954), «Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі» (Алматы, 1963), Ф. Мұсабаевтың «Орысша-қазақша сөздігі» (Алматы, 1978), «Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігі» (1–10 т. Алматы, 1974–1986), он мыңнан аса фраза қамтылған І.К. Кеңесбаевтың «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» (Алматы, 1977), «Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі» (Алматы, 1996) және т.б. сөздіктер – қазақ лексикографиясының толағай табыстары. Ал XXI ғасырдың алғашқы он-он бес жылдығындағы қазақ лексикографиясының жоғары деңгейін көрсететін еңбектер ретінде қазақ тілінің барша лексика-фразеологиялық-паремиологиялық байлығын мүмкін болғанынша түгел қамтып, мағына-мәніне, қолданысына түсініктеме беру, жүздеген тақырыптардан тұратын единицаларды жинақтап, жүйелеу мақсаты көзделген Ә. Қайдардың «Қазақтар: ана тілі әлемінде» атты үш томдық этнолингвистикалық сөздігін [1], сондай-ақ 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігін», 30 томдық «Қазақ тілінің терминологиялық сөздігін» атап көрсетуге болады. Бұл сөздіктер бүгінде қазақ халқының ұрпақтан-ұрпаққа мирастыққа қалдыратын рухани-мәдени мұрасы, қазақ тілінің мемлекеттік тіл ретінде жан-жақты дамуына ғасырлар бойы қызмет ететін сүбелі еңбектер ретінде қазақ қауымы тарапынан жоғары бағаланып отыр.

Қырғыз лексикографиясының қалыптасуында К.К. Юдахиннің «Киргизско-русский словарь» атты еңбегінің (1940, 1965) орны ерекше. «Қырық мыңға жуық сөзден құралған К.К. Юдахин сөздігі адам қызметінің түрлі салаларының кәсіби сипатын танытатын ғылыми терминологияны, өткен жүзжылдықтың ортасындағы қырғыз халқының саяси-экономикалық, әлеуметтік-мәдени, ғылыми өмірін бейнелейтін сөздерді қамтыды. К.К. Юдахин бұл жұмысымен қырғыз лексикографиясы және лексикологиясының негізін қалады» – деп жазды көрнекті қырғыз лингвистерінің бірі К.К. Сартбаев [2].

Қырғыз лексикографиясы тарихында Х.Карасаевтың «Қырғыз тилинин орфографиялық сөздүгү» (1966), «Қырғыз тилинин орфографиялық сөздүгү» (2009), «Накыл сөздөр (тил қазынасынан баян)» (1982), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (1986) тәрізді сөздіктерінің алатын орны ерекше.

Қырғыз ғалымдары әртүрлі типтегі сөздіктерді құрастыру және жариялау ісімен көптеген жылдар бойы айналысты, нәтижесінде энциклопедиялық сөздіктер «Қырғыз Совет энциклопедиясы» (I–VI томдар; 1976 – 1980), «Географиялық энциклопедиялық сөздүк» (1987), «Үй-тиричилигинин қысқача энциклопедиясы» (1989), «Манас» энциклопедиясы» (I–II, 1995 және т.б.), түрлі сипаттағы лингвистикалық сөздіктер жарық көрді: «Русско-киргизский словарь» (1938), «Киргизско-русский словарь» (1955), «Русско-киргизский словарь» (1944), «Русско-киргизский словарь» (1957), «Русско-киргизский фразеологический словарь» (1977), «Русско-киргизский гнездовой словарь» (1979) тәрізді аударма сөздіктер, «Қырғыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү» (1969), «Қырғыз тилинин синонимдер сөздүгү» (1984), «Қырғыз тилинин омонимдер сөздүгү» (1986), «Қырғыз тилинин антонимдер сөздүгү» (1988), «Қырғыз тилинин диалектологиялық

сөздүгү» (1972) түсіндірмелік сипаттағы сөздіктер, «Орфографический словарь киргизского языка» (1942), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (1956), «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (авт.: Х. Карасаев, 1966; 2009) көрсеткіштік сипаттағы сөздіктер жарық көрді.

Әзірбайжан лингвистикасында ХХ ғасырдағы зерттеулердің бір бөлігін лексикография мәселелеріне арналған еңбектер түзеді. Атап айтқанда, орыс-әзірбайжан сөздіктері (1928–1929, 1940–1946, 1951, 1956–1959, 1971–1978), «Әзірбайжан тіліндегі араб-парсы сөздер сөздігі» (Баку, 1945), орфографиялық (1929, 1940) сөздіктер әзірбайжан лексикографиясының ХХ ғасырдың алғашқы жартысындағы жетістіктері саналады.

Әзірбайжан лексикографиясының тарихында ХХ ғ. 50–60 - жылдарынан бергі кезең «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (Bakı, 1966), И. Тагиевтің жетекшілігімен 4 томдық «Орысша-әзірбайжанша сөздік» (Баку, 1986, 1989, 1997, 2000), «Әзірбайжан тілінің энциклопедиялық сөздігі» (10 томдық, 1965–1975), «Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti» (1966), «Әзірбайжан тілінің орфографиялық сөздігі» (1960, 1975, 2004), «Шет тілдер сөздерінің қысқаша сөздігі» (1981), «Әзірбайжан тілінің диалектологиялық сөздігі» (Баку, 1964; Анкара, 1999), «Әзірбайжан тілі терминдерінің түсіндірме сөздігі» (Баку, 1990), «Лингвистикалық энциклопедиялық сөздік» (I т. Bakı, 2006), «Дипломатиялық энциклопедиялық сөздік» (Bakı, 2005), «Орыс-әзірбайжан, әзірбайжан-орыс дипломатиялық сөздігі» (Bakı, 2010) тәрізді екітілді сөздіктер, түсіндірме сөздіктер, орфографиялық, диалектологиялық т.б. сөздіктер жарық көрген жемісті жылдар болып саналады.

Түрік лексикографиясы тарихында Осман империясының ресми тілі – түрікшеге қатысты Османша сөздіктер, сондай-ақ латынша, немісше, итальянша, французша және полякша салғастырылмалы сипаттағы көп тілді «Thesaurus onomasticus» және «Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae (Lexicon Turcico – Arabico – Persicum)» т.б. сөздіктер болды.

Түркияда Тіл реформасымен басталған якут, қырғыз, чуваш сияқты түркі тілдерінің сөздіктерін түрікшеге аудару, сондай-ақ Хусейн Казым Кадрьның «Түркі лұғатынан» (*Hüseyn Kâzım Kadri. Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Devlet Matbaası, İstanbul I 1927, II 1928; Türk Dillerinin İştikakî ve Edebî Lûgatları, Maarif Vekaleti, Türk Dil Kurumu Neşriyatı, Cumhuriyet Matbaası, II İstanbul 1943, IV 1945*) басталған салыстырмалы сөздік түзу тәжірибесі түрік лексикографиясының тарихындағы салыстырмалы көптілді сөздіктер түзудің алғашқы үлгілері болып табылады. Бұл үрдістің заңды жалғасы ретінде 1991 жылы Анкарада жарық көрген «Karsilastirmali turk lehceleri sozlugu» (Жалпы редакциясын басқарған А. Ержиласун) атты сөздікті көрсетуге болады. Реестрлік тізімге барлығы 8000 лексикалық единица қамтылған бұл сөздікке түркі тілдерінің қыпшақ тобынан қазақ, қырғыз, татар, башқұрт тілдерінің, оғыз тобынан түрік, әзірбайжан, түрікмен тілдерінің, қарлұқ тобынан өзбек, ұйғыр тілдерінің материалдары енді және соңғы қатарда түркі сөздерінің орыс тіліндегі баламасы берілді. Сөздікте 9 түркі тілдеріндегі ХХ ғасырдың тоқсаныншы жылдарындағы ең актив лексикалық бірліктердің салыстырмалы сипатын таныту мақсаты көзделді.

Қазақстан, Қырғызстан, Әзірбайжан, Түркия тәрізді тәуелсіз түркі мемлекеттерінің мемлекеттік тілі саналағын ірі түркі тілдерінің лексикографиясы ғана емес, регионалдық деңгейдегі түркі жазба тілдері лексикографиясының да жалпы түркі лексикографиясының қалыптасу тарихы мен даму барысындағы орны ерекше. Олардың арасынан, қыпшақ тобы тілдерін құрайтын башқұрт, ноғай, құмық тілдері лексикографиясының даму барысына шолу жасасақ, бұл тілдер бойынша лексикография саласында нәтижелі істердің мол екені байқалады. Мәселен, құмық тілі үлгілерінің алғашқы жазбалары ХVІІІ ғасырдың 70-жылдарына жатады. Бұған Бакмейстер жинаған лингвистикалық материалдар және

кейінірек ҒА құрметті мүшесі Ф.П. Аделунгке (1768–1843) берілген П.С. Палластың материалдарының бірқатар бөлігі кіреді. П.С. Палластың сөздік материалдарының көп бөлігі академик А.М. Шёгрениң (1794–1855) қарауына беріледі. Бакмейстер, Аделунг және Палластың архивіндегі түркі тілдеріне қатысты материалдар әсіресе «Сравнительный словарь всех языков и наречий» (1787–1789) салыстырмалы-тарихи лексикографияның мақсатына қызмет ете алады.

К.Г. Залеман түсіріп алған көшірме түрінде жеткен А.А. Шифнердің орыс-құмық тілшарының (Qumıqische Gesprache. Nach einer vom Akademiker Schiefner mitgeteilten Handschrift abgeschrieben von C. Salemann. Reval, 1871), сондай-ақ К.Г. Залеманның студенттік шағында құрастырған (1867–1871) «Орыс-құмық сөздігінің» құмық тілі лексикасының зерттелу тарихындағы маңызы зор [3].

XIX ғасырдың соңында құмық тілі бойынша «Құмық мәтіндері. Шікестелер, Аксай ауылында мұғалім Цаллагов жазып алған» және «Құмық әндері, М. Афанасьев училищесінің меңгерушісі Костеков жазып алған», қосымшасында «Орыс-құмық сөздігі» берілген М.Г. Афанасьев және М.В. Мохирдің «Құмықорыс сөздігі» тәрізді бірқатар қызықты материалдар жарияланады. 1908 жылы А. Ақаев «Суллам ал-лисан» «Тілдер баспалдығы» атты төрт тілді аударма сөздігін (араб, құмық, авар, орыс) шығарады. Сөздік грамматикалық-тақырыптық принцип бойынша құрастырылған және 20 тақырыптық бөлімдерден тұрады. Мұнда табиғат құбылыстары, аспан денелері, жыл мезгілдері, адам тәнінің бөліктері, тұрмыс зағтары, аңдар атаулары тәрізді ауызекі тілде көп қолданылатын 900 сөз және 150 фразеологиялық бірлік қамтылған. 1909 жылы А. Ақаев шешен тілін қосып кеңейтілген, байытылған сөздік шығарады (сөздік 1910, 1914 жылдары қайта шығарылды). Әр тіл бойынша сөздер саны 1000-ға жуық, тараулар саны – 27. Н.И. Лобачевский атындағы Қазан университеті ғылыми кітапханасында сақталған, авторы жоқ, баспа орны және мерзімі жоқ «Құмық-орыс сөздігінде (П-дан Т-ға дейін)» құмық тілінің лексикасы бойынша маңызды материалдар берілген. Құмық лексикографиясы тарихындағы айтулы жетістік 1999 жылы Б.Г. Бамматов редакциялауымен 40 000 сөзден тұратын «Орыс-құмық сөздігінің» баспадан шығуы болды. Бұл сөздік аударма тілінің жағтықтығымен, онда қамтылған сөздердің әдеби нормаға сәйкестігімен ерекшеленеді. Ал 2013 жылы 30 000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі» жарияланды.

Ноғай тілі бойынша лексикографиялық жұмыстар А.Ш. Джанибековтың терминологиялық сөздіктеріне енген Н.А. Баскаковтың «Қысқаша ноғай-орыс глоссарийінен» басталады. 1940 жылы Н.А. Баскаковтың «Ноғай тілі және оның диалектілері» деген еңбегі жарық көреді. Мұнда автор грамматика және мәтіндерден кейін, сөздікті қосымша етіп тіркейді. 1956 жылы Н.А. Баскаковтың редакциясымен ғылыми қызметкер С.А. Калмыков құрастырған «Орысноғай сөздігі», ал 1963 жылы «Ноғай-орыс сөздігі» жарық көрді. 1960 жылы З.З. Бамматов редакциясымен 30 000-ға жуық сөз қамтылған «Орыс-құмық сөздігі» жарияланды. Бұл сөздікте құмық тілінің кең қолданылатын лексикасы алғаш рет жинақталып, жүйеленіп берілді. 1969 жылы З.З. Бамматов редакциясымен 13000 сөзден тұратын «Құмық-орыс сөздігі», 1984 жылы Д.М. Шихмурзаевтың «Ноғай тілінің фразеологиялық сөздігі» жарық көрді. Жаңа ғасыр басында ноғай тіліндегі көнерген сөздер, атап айтқанда, ескі қару-жарақтар, тұрмыс-зағ атаулары, анатомиялық және медициналық терминдер, жан-жануарлар және өсімдік әлеміне қатысты атаулар т.б. ноғай тілінде сирек қолданылатын лексика, калькалар және кірме сөздер қамтылған «Ноғайша-орысша тақырыптық сөздік» (2005 ж.) жарық көрді.

Башқұрт лексемалары ортағасырлық зерттеушілердің, саяхатшылардың ерте және кейінгі еңбектерінде, атап айтқанда, Клавдия Птолемей (II ғ.), Аммиан Марцеллин (IV ғ.), Менаандр Протектор (VI ғ.), Константин Багрянородный (X ғ.), Ибн-Фадлан (X

ғ.), Ибн-Русте (X ғ.), Ал-Бақри (X ғ.), М. Қашғари (XI ғ.), Гардизи (XI ғ.), Әл-Бируни (XI ғ.), Әл-Идриси (XII ғ.), Әл-Гарнати (XII ғ.), Плато Карпини (XIII ғ.), Гильома Рубрука (XIII ғ.), Юлиан (XIII ғ.), Әл-Казвини (XIII ғ.), Әл-Асира (XIII ғ.), Абул-Фида (XIII-XIV), Пицигани ағайындылары (XV ғ.), Шерафитдин Йезди т.б. еңбектерінде көбінесе ономастикалық атаулар түрінде кездеседі [4, 9 -11].

Башқұрт халқының Ресей мемлекетінің құрамына енуінен кейінгі кезеңдерде башқұрт тілінің лексикасы орыс тілді жазба деректерге енеді. Мәселен, П.И. Рычков «Лексикон или словарь топографической Оренбургской губернии» (1776 ж.) сөздігінде көптеген башқұрт атауларына түсіндірме немесе аударма береді: Ямантау от яман «плохой, худой», Актау – Белая гора, Кизляртау – Девичья гора, Иряк – таш – Осокоревый камень и др. [26, 230–244 бб.]. Академик П.С. Паллас жетекшілігімен құрастырылған «Сравнительные словари всех языков и наречий, собранные десницею Всевысочайшей особы» (1787 ж.) сөздігінде көрініс тапқан 200 тілдің лексикалық материалы арасында 285 башқұрт сөзі кездеседі. Ал Орынбор губерниялық кеңсесінің колледждік сот мәжіліскері, башқұрттан шыққан шенеунік М. Бичурин құрастырған «Башқұрт тіліне сөздерді аудару» (XVIII ғасырдың 80-жылдары) қолжазбасында 360 орыс сөзінің башқұрт тіліндегі аудармасы берілген [27, 12 б.]. 1899 жылы В.В. Катаринский семантикалық, грамматикалық белгілері бойынша топтарға жіктелген 2500-ге жуық башқұрт сөздері енгізілген «Башқұрт-орыс сөздігін» жариялайды. Бұл сөздік төңкеріске дейінгі башқұрт және орыс тілдерін зерттеуде практикалық мәні бар және башқұрт лексикографиясында маңызды орын алған еңбек болып саналады [5, 257].

XX ғасырдың бірінші жартысында башқұрт лексикографиясында терминологиялық сөздіктер жасауға басымдылық беріліп, өсімдік атаулары (1932), математика (1932), физика (1934, 1935), химия (1934), медицина (1935), гистология (1935), әлеуметтік-экономикалық-философиялық ғылымдар бойынша (1935), физика (1949), математика (1949), химия (1950), зоология (1952), ботаника (1952), география (1952), астрономия (1954), орман шаруашылығы (1954), заң (1956), ауылшаруашылық (1961), әдебиеттану (1965) бойынша аударма және түсіндірме орыс-башқұрт және башқұрт-орыс сөздіктері жарияланды [6, 31].

Терминологиялық сөздіктерді дайындау және жариялау істері әдеби башқұрт тілінің лексикалық нормаларын анықтауда, бекіту және дамуға маңызды рөл атқарды, олардың қосымша корпусы жалпы аударма және түсіндірме сөздіктерде көрініс тапты. Жарияланған орыс-башқұрт (1948, 1954, 1964, 1994, 2002, 2005, 2007), башқұрт-орыс (1958, 1996) және түсіндірме (1993, 2004) сөздіктер сөзтізбенің ұдайы толықтырылып отыруымен, материалды өңдеу сапасының жетілдіруімен, сөз мағыналарын түсіндірудің кеңеюімен және нақтылануымен ерекшеленеді. Айталық 1948 жылғы Н.К. Дмитриев, К.З. Ахмеров, Т.Г. Баишев редакциясымен жарияланған «Орыс-башқұрт сөздігі» 40 000 сөзден тұрады; 1964 ж. сөздікте (жауап.ред. К.З. Ахмеров) – 46 000 сөз; 2005 ж. екі томдық сөздікте (жауап.ред. З.Г. Ураксин) 60 000-ден астам сөз қамтылған.

Башқұрт лексикографиясында соңғы 40-50 жылда тілдің семасиологиялық және сөзжасамдық құбылыстары бойынша лексикографиялық жұмыстар жүргізіліп, синонимдер сөздігі (құрас.: З.Г. Ураксин; 1966, 1985, 2000), омонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1966, 1986), антонимдер (құрас.: М.Х. Ахтямов; 1973, 2009), паронимдер (құрас.: К.Г. Ишбаев, З.К. Ишкильдина; 2001), фразеологиялық бірліктер (құрас.: З.Г. Ураксин, Ф.А. Надршина, Х.Г. Юсупов; 1973, 1989, 1996, 2006), морфемалар (құрас.: М.Х. Ахтямов, З.Г. Уразбаева, Ф.Г. Хисамитдинова, А.М. Ишегулова; 1992, 1994, 2004, 2005, 2008); ономастикалық материалдар жарияланды: жалқы есімдер сөздік-анықтамасы (құрас.: Т.Х. Кусимова, С.А. Биккулова, Ф.Г. Хисамитдинова, Р.И. Султанова, С.Х. Тупеев; 1976, 1982, 1991, 2000),

топонимдер (құрас.: А.А. Камалов, Р.З. Шакуров, Г. Ураксин, М.Ф. Хисматов, Ф.Г. Хисамитдинова, З.А. Сиразитдинов, Н.Ф. Суфьянова, Ю.Х. Юлдашбаев; 1980, 1992, 1994, 2000, 2001, 2002, 2005, 2006, 2008, 2009); функционалды-когнитивті (2000, 2002, 2003, 2007), жиілік (құрас.: З.А. Сиразитдинов; 1995, 1997, 2002, 2006), идеографиялық (құрас.: М.Г. Усманова; 2005) тәрізді сөздіктің жаңа формалары жарық көрді.

Соңғы онжылдықта әртүрлі ғылым саласына қағысты терминологиялық сөздіктерді жасау жұмыстары жанданды: ауылшаруашылығы (2001), омарташылық (2001, 2008), қоғамдық-саяси терминдер (2001), ботаника (2002), лингвистика (2002), педагогика және психология (2002), этнолингвистикалық және этномәдени-танымдық лексика (2002, 2003, 2006), мифология (2002, 2010, 2011), техника (2003), заң (2003), офтальмология (2004), архитектуралық-құрылыстық терминдер (2004), сауда және қоғамдық тамақтандыру қызметкерлері үшін сөздік (2005), халықтық медицина (2005), малшаруашылығы (2006), кітапхана, баспа және ақпараттық қызмет қызметкерлері үшін сөздік (2006), медицина (2007), орман шаруашылығы (2007), экономика (2007), әскери лексика (2007), өлікті жерлеу, бата оқу дәстүрі бойынша сөздік (2008), астрономия (2008), экология (2008), эстетика (2008), сызу (2008), этика (2009), денешынықтыру және спорт (2009), жаратылыстану (2009), мәдениет қызметкерлері үшін сөздік (2009), сауда, кәсіпкерлік және сыртқы экономикалық қызмет, дипломатия бойынша сөздік (2009) және т.б. екітілді сөздіктер мен анықтамалар шығарылды [6, 85]. 2011–2012 жылдары башқұрт тілінің 10 томдық академиялық сөздігінің алғашқы төрт томы жарық көрді. Бұл сөздік баш-құрт лексикологиясы тарихында алғашқы төрт тілді түсіндірме-аударма сөздік болып табылады.

Сонымен, XX ғасырдағы түркі лексикографиясы негізінен әр түркі тілдерінің сөздерін сол тіл шеңберінде әр қырынан (диалектологиялық, орфографиялық, түсіндірме т.б.) түстеп-түгендеген немесе орыс, ағылшын сияқты құрылымы басқа тілдерге аударып берген сөздіктердің көптеп жарық көруімен ерекшеленді. Мұндай келелі табыстарға тек қазақ, қырғыз, түрік, әзірбайжан, башқұрт, ноғай, құмық тілдері лексикографиялары ғана емес, басқа да көптеген түркі тілдері лексико-графиялары қол жеткізді. Әйтсе де жекелеген түркі тілдері лексикографиясының толағай табыстарына сүйене отырып, қазіргі түркі тілдерінің лексикалық байлығын бір арнаға тоғыстыруды көздеген, таза салыстырмалы сипаттағы көптілді сөздік түркі лексикографиясында қолға алына қойған жоқ деуге болады.

Түркі лексикографиясының тарихында салыстырмалы ұстанымды басшылыққа алған ең алғашқы сөздік XI ғасырдағы Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі болды. Бұл бірегей сөздік түркі тілдерінің сөз қазынасын салыстырмалы-тарихи тұрғыдан зерттеудің басы ғана емес, лингвистикалық түркітану саласындағы ғылыми зерттеулерге осы күнге дейін дереккөз қызметін атқарып келе жатқанымен құнды екені белгілі. Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат ит-түрк» сөздігі арқылы негізі қаланып, тарихи құманша туынды «Кодекс Куманикус», «Мәмлүк қыпшақтарының сөздігі» секілді орта қыпшақ кезеңіндегі сөздіктер арқылы буыны бекіген түркі лексикографиясындағы салыстырмалы ұстаным XIX ғасырдың соңы және XX ғасыр басында жарияланған Л. Будаговтың «Сравнительный словарь турецко-татарских наречий» (I 1869; II 1871) және В. Радловтың «Опыт словаря тюркских наречий» (I–IV, 1893, 1899, 1905, 1911) сөздіктерінде өз жалғасын тапты. Дегенмен XX ғ. түркі лексикографиясында бір-қатар түркі тілдері лексикасын қатар қоя отырып, жарыстыра түгендеген және салыстыра сипаттаған мұндай іргелі сөздіктер санаулы болды. Мұндай сөздіктердің бірі – Наделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., Боровкова Т.А., Дмитриева Л.В., Зырин А.А., Кормушин И.В., Летягина Н.И., Тугушева Л.Ю. тәрізді белгілі түркітанушы ғалымдардың авторлығымен 1969 жылы Ленинградта жарық көрген «Көне түркі сөздігі». 20 000 көне

түркі сөздері мен тұрақты тіркестер қамтылған «Көне түркі сөздігі» күні бүгінге дейін 8-13 ғасырлардағы орхон-енисей, араб, ұйғыр, манихей, брахми тәрізді әртүрлі жазу жүйесінде жасалған жазба ескерткіштер бойынша дереккөз қызметін атқаруда.

Э.В. Севорьянның (1901-1978) басшылығымен 1974 жылы басталып, қазіргі кезде жалғасын тапқан (7 том жарық көрді) «Түркі тілдерінің этимологиялық сөздігі» (ЭСТЯ) түркі лексикасының тарихи дамуы барысындағы морфемдік, фонетикалық және семантикалық өзгерістерін көрсеткен бірден-бір ірі сөздік ретінде құнды. Ал қазіргі түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы алғашқы көп сөздіктерінің бірі – XX ғасырдың соңғы ширегінде жарық көрген Куртулуш Өз топчының сегіз түркі жазба тілінің сөз қорына негізделген «Түркі тілдері сөздігі» [7]. Бірақ мұнда бассөздің реестрлік қатары ағылшын тілі сөздеріне құрылғандықтан, сөздік ағылшын тіліндегі сөздің өзге түркі тілдеріндегі баламасын беру бағытындағы салғастырмалы сипат алған-ды.

Көптеген жылдар бойы алтаистикалық және түркологиялық бағыттағы теориялық-методологиялық, қолданбалы-практикалық зерттеулерге аса маңызды лексикографиялық дереккөз қызметін атқарып келе жатқан түркі тілдері аралық деңгейдегі ЭСТЯ [8], «ЭСЧЯ» [9], EDAL [10] тәрізді танымал сөздіктер генеалогиялық принципті басшылыққа алған этимологиялық сөздіктер болып табылады. Ал В. Радловтың «Опыт тюркских наречий» сөздігі бүгінгі күнге дейін қазіргі түркі тілдерінің лексикалық құрамының ядросы саналатын негізгі лексикалық қорды біршама толық қамтуға талпыныс жасалған сөздік қалпында қалып отыр деуге болады.

В. Радлов (XIX ғ. соңы XX ғ. басы) заманынан бері бір ғасырдай уақыт өткенін ескерсек, бұл аралықта қоғамдық-әлеуметтік факторлар ықпалымен көптеген жаңа сөздердің пайда болуы, қоғамдық санадағы қайсыбір ұғымдардың ескіруі салдарынан бір кезде актив қолданыста болған сөздердің көнеленіп, көне сөздердің архаизмдерге айналуы, техногендік өркениеттің, ақпараттық жаһандандудың әсерінен терминологиялық қордың интернационалдық шет-шекарасы кеңейіп түркі тілдерінің сөз қазынасын, сөздік қорын толассыз толықтарға, айтарлықтай өзгерістерге жетелегені сөзсіз. Сондықтан түркі тілдерінің лексикалық қазынасының біртұтас электрондық базасын түзу және қазіргі түркі тілдерінің негізгі лексикалық қорын барынша түстеп-түгендеуге бағытталған сөздіктерді құрастыру, ондай сөздіктерде қамтылатын лексикалық бірліктердің лексика-семантикалық, морфологиялық, генеалогиялық, қолданыстық т.б. сипаттамаларын салыстырмалы түрде толықтай көрсетуді көздейтін түркі тілдері аралық деңгейде бірыңғай модельге құрылған екітілді, үштілді және көптілді сөздіктерді жасаудың маңызы зор болмақ. Мәселен, 2012-2013 жылдары ҚР Түркі академиясының «Түркі тілдерінің салыстырмалы лексикологиясының теориялық және қолданбалы мәселелері» атты ғылыми жобасы шеңберінде бірыңғай модельге құрылған қазақ, қырғыз, әзірбайжан, түрік, түрікмен, өзбек тілдері бойынша «Түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы көптілдік сөздігін» құрастыру тәжірибесі мұндай сөздіктерде нормативтік және салыстырмалы ұстанымдарды басшылыққа алу сөздердің лексика-семантикалық сипаты мен морфологиялық құрылымының салыстырмалы сипатын айқын көрсетуге толықтай мүмкіндік беретінін көрсетті.

Түркі тілдері аралық салыстырмалы сөздіктерді құрастыруда бассөз ұяшығында орналасатын түркі тілінің бірі, айталық, қазақ тіліндегі лексикалық бірліктің әр тілдегі баламаларының өзі сол тіл тұрғысындағы дербес «бассөз ұяшығын» құрап, тілдер аралық деңгейдегі салыстырмалы тұрпатқа ие болатыны байқалады. Соның негізінде әр сөздің семантикалық (тура немесе ауыспалы; бірмағыналы немесе көпмағыналы, мәндес немесе қарама-қарсы т.б.), генетикалық (жалпытүркілік немесе кірмелік), функционалдық (жалпыхалықтық немесе диалектілік, кәсіби т.б.) және т.б. сипатын айқын көрсетуге болатыны

анықталды. Мысалы: **анағұрлым** сөзіне қатысты 6 тілде берілетін сипаттамаларға зер салсақ: қазақ тіліндегі **анағұрлым** сөзі – морфологиялық тұрғыдан туынды үстеу, ал оның синонимдік қатарын *бірталай, әлдеқайда, біршама, едәуір* сөздері құрайды. Бұл сөздің мағынасын қырғыз тілінде туынды үстеу болатын **бир кыйла, бир далай** сөздері береді. Әзірбайжан тілінде бұл сөздің баламасы туынды үстеу *хеулі* сөзі болып табылады, оның синонимдік қатарын *oldugça, bir qəgər artıq, daha çox* сөздері құрайды. Ал түрік тілінде – *o ölçüde* (туынды үстеу), синонимдері – *ondan da fazla, o kadar, daha çok*. Түрікмен тілінде – *эп-эсли* (туынды үстеу), синонимдері – *мөчбери, мукдары*. Өзбек тілінде – **анча** (туынды үстеу), бұл сөзбен мағыналас сөздер – *анчагина, бірталай, кўпгина, кўп янада*.

Қазақ тілін «кіріс тіл» деп алатын болсақ, сөздік мақалада **анағұрлым** сөзіне және оның 5 тілдегі баламаларына лексика-семантикалық және морфологиялық тұрғыдан төмендегідей салыстырмалы сипаттама беріледі:

қазақ тілінде: **анағұрлым** [anaǵurɫım] үст. (○), туын. (□), син. (**SIN**) бірталай, әлдеқайда, біршама, едәуір; анағұрлым жақсы;

қырғыз тілінде: **бир далай так**. (○), туун. (□), син. (**SIN**) **бир кыйла; бир далай жакшы;**

әзірбайжан тілінде: **xeyli zf.** (○), tör. (□), sin. (**SIN**) *oldugça, bir qəgər artıq, daha çox*; *xeyli* уахşı;

түрік тілінде: **o ölçüde zf.** (○), tür. (□), anl. (**SIN**), *ondan da fazla, o kadar, daha çok; daha iyi*;

түрікмен тілінде: *эп-эсли* хал. (○), яс. (□), син. (**SIN**) *мөчбери, мукдары боюнча көп; эп-эсли говы;*

өзбек тілінде: **анча** рав. (○), яс. (□), син. (**SIN**) *анчагина, бірталай, кўпгина, кўп янада; анча яхши.*

Сол сияқты қазақ тіліндегі **ана** сөзі морфологиялық сипаты жағынан зат есім, лексика-семантикалық тұрғыдан түркі тілдеріне ортақ сөз, ал онымен **шеше, апа** сөздері мағыналас болып келеді. *Ана* сөзі *ана мейірімі, көп балалы ана секілді сөз тіркестері мен ана сүті аузынан кетпеген* тұрақты сөз тіркесі құрамында кездеседі. Қырғыз тілінде бұл сөздің эквиваленті **эне** морфологиялық сипаты тұрғысынан зат есім, жалпытүркілік сөз, синонимі **ана сөзі, эне сүйүүсү, көп балалуу эне сөз тіркестері мен эне сүтү оозунан кете эле** деген фразеологизм құрамында кездеседі. Әзірбайжан тілінде – **ана** (зат есім, жалпытүркілік сөз), сөз тіркестері – *ana mohebbəti, çoxuşaqlı ana*, фразеологизм – *ağzından ana südü iyi gəlir*; түрік тілінде – **ана**, морфологиялық құрылысы жағынан түбір зат есім, лексика-семантикалық сипаты бойынша жалпытүркілік сөз, синонимі – *anne*; сөз тіркестері – *anne şefkati; çok çocuklu anne*; фразеологиялық тіркес – *ağzından anne süti kokuyor*, *agzi sut kokan*. Ал түрікмен тілінде – **эне** морфологиялық құрылысы жағынан түбір зат есім, лексика-семантикалық сипаты бойынша жалпытүркілік сөз, синонимі – *эже*; *эне* дуйгусы, көп чагалы *эне* деген сөз тіркестері мен агзындан *эне* сүйди *гитмэндир* тұрақты сөз тіркестерінің құрамында кездеседі. Өзбек тілінде бұл сөзді зат есім **она** деген жалпытүркілік сөз білдіреді, онымен *эна, инэ* сөздері мағыналас болып келеді, *она шафқати, кўп болали она* сияқты сөз тіркестері, *ағзи она сутни хидланыпти* тәрізді фразеологизмдер құрамында кездеседі.

Сөздікте **ана** сөзін мынадай салыстырмалы тұрпатта көрсетуге болады:

қазақ тілінде: **ана** з.е. (■), түб. (●), жст. (GENT), син. (SIN) **шеше, апа; ана мейірімі; көп балалы ана; фр. (◆) ана сүті аузынан кетпеген.**

қырғыз тілінде: **эне** з.а. (■), уң. (●), жст. (GENT), син. (SIN) *ана; эне сүйүүсү; көп балалуу эне. фр. (◆) эне сүтү оозунан кете эле.*

әзірбайжан тілінде: **ана** іс. (■), көк. (●), іт. (GENT); **ана mohebbəti; çoxuşaqlı ana; fr. (◆) ağzından ana südü iyi gəlir**

түрік тілінде: **ana** is. (■), *kök*. (●), *um*. (GENT), *anl*. (SIN) anne; *anne şefkati*; çok çocuklu anne; *dey*.(◆) *ağzından anne süütü kokuyor*, *agzi sut kokan*.

түрікмен тілінде: **эне** ат. (■), *д.с.*(●), *ум*. (GENT), *син*. (SIN) эже; эне дуйгусы; көп чагалы эне; *фр.*(◆) *ағзындан эне сүйди гитмэндир*.

өзбек тілінде: **она** от. (■), *ўз*. (●), *ум*. (GENT), *син*. (SIN) эна, инэ; *она иафқати*; кўп болали она; *фр.* (◆) *ағзи она сутни ҳидланяпти*.

Ал термин сөздерге (TER) символдық таңбасы және ол таңбаның алдынан терминнің қай тілден енгендігіне қатысты шартты белгі қойылып, терминнің 6 тілдегі мағынасы салыстырылады десек:

қазақ тілінде: **амфибия** з.е. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **құрлықта да, суда да тіршілік ететін жануар немесе өсімдік;**

2) *әск.*(TER) құрлыққа да, суға да қона алатын ұшақ; құрлықта да, суда да жүре алатын ұшақ, **автомобиль, танк.**

қырғыз тілінде: **амфибия** з.а. (■), *фран.* (FR), *тер.* (TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **құрлықта да, сууда да жашоочу жаныбар же өсүмдүк;**

2) *сог.*(TER) жерден да, суудан да учуп, жерге да, сууга да **қона бере турган самолет; дарыядан, көлдөн ж.б. кечип кете турган автомобиль, танк.**

әзірбайжан тілінде: **amfibiya** is. (■), *fr:* (FR), *ter:* (TER):

1) *zool.* (TER), *bot.* (TER): *həm suda, həm də quruda yaşayan heyvan və bitki;*

2) *əsg.* (TER) *quruda və suda gedən avtomobil və tank.*

түрік тілінде: **amfibi** is.(■), *fr:*(FR), *ter:* (TER):

1) *zool.*(TER); *bot.* (TER): *ikiyaşayışlı;*

2) *ask.*(TER) *hem karada hem suda hareket edibilen araba, uçak, yüzme tank.*

түрікмен тілінде: **амфибия** ат.(■), *фран.*(FR), *тер.*(TER):

1) *зоол.* (TER); *бот.* (TER) **сууда хем гуры ерде яшаян хайван ве өсүмлик;**

2) *хар.*(TER) **сууда хем гуры ерде гонуп ене-де учуп биліэн самолёт; сууда ве гуры ерде херекет этмек үчин болан автомобиль, танк.**

өзбек тілінде: **амфибия** от.(■), *фран.*(FR), *тер.*(TER):

1) *зоол.* (TER), *бот.* (TER): **хам қуруқликда, хам сувда яшайоладиган жонивор ва ўсимликлар;**

2) *хар.* (TER) **хам қуруқликда, хам сувда юрооладиган самолёт, автомобиль, танк.**

Сөздің тура және ауыспалы мағынасы, бірмағыналық және көпмағыналық, сөздердің синонимдік қатары, антоним және омоним сөздер, ғылыми терминдер және олардың басқа тілден келу арналары, жалпытүркілік және кірме лексика, кірме лексикалық бірліктердің тілдік негізі т.б. сөздің лексикалық мағынасының әр алуан сипатын толық көрсету барысында нақты түркі тілдері аралық сөздіктердің арқауына алынатын тілдердің сөз қазынасының құрамына және құрылымына статистикалық талдаулар жасауға мүмкіндік туады.

Түркі тілдері арасында сөздіктер түзудегі басты нысана ретінде жалпытүркілік ортақ сөздерді алып, гомогенді сөздердің әр тілге тән нұсқаларын тұлғалық өзгерістермен беруге болады. Лексикалық ерекшеліктер, яғни бір тілдегі сөздің баламасы келесі тілде мүлдем басқа сөз болған жағдайда геторогенді түркі сөздерінен немесе өзге тілден енген сөздерден тұратын баламаларын келтіруге болады.

Қорыта айтқанда, түркі тілдерінің арасында екі тілді аударма және көп тілді салыстырмалы сөздіктер құрастыру туыс халықтар арасындағы рухани жақындық, үйлесімділікті қамтамасыз ететін тетік қызметін атқарады. Жаһандану үдерісінің белең алуына байланысты түркі тілдерінің қазіргі сөз қазынасын тіркеу және құжаттау заман

талабынан туып отырған қажеттілік десек, «Түркі тілдерінің салыстырмалы сипаттағы көптілдік сөздіктері» арқылы мемлекеттік мәртебесі бар ірі түркі тілдерінің, немесе регионалдық деңгейдегі түркі тілдерінің, я болмаса жойылып кету қатері алдында тұрған шағын түркі тілдерінің лексикалық қоры барынша түгенделіп, осы тілдер арасындағы әр сипаттағы аударманы (көркем шығармалар, ғылыми мәтіндер, ауызекі т.б.) жүзеге асыруға және болашақтағы салыстырмалы зерттеулерге қажет эмпирикалық материалдық база дайындалары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Қайдар Ә. Қзақтар: ана тілі әлемінде. Алматы: Дайк-Прес, 2009. 780 б.
- [2] Сартбаев К.К. Константин Кузьмич Юдахин (к 80-летию со дня рождения) // Тюркологические исследования. Фрунзе: Илим, 1970. С. 3-15.
- [3] Дмитриев Н.К. Материалы по истории кумыкского языка // Языки Северного Кавказа и Дагестана. М.–Л., 1949. Вып. 2. С. 183–247.
- [4] Башкирский язык? Пожалуйста! – Башкорт теле? Рәхим итегез! / Под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. Уфа: Китап, 2000. 204 с.
- [5] Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России: дооктябрьский период. Изд. 2-е, доп. и исправл. Л.: Наука, 1982. 360 с.
- [6] Академический словарь башкирского языка: в 10 т. / Под ред. Ф.Г. Хисамитдинова. Уфа: Китап, 2011. Т. 1. 432 с.
- [7] Öztopçu Kurtuluş. Dictionary of the Turkic languages: English, Azerbaijani, Kazakh, Kyrgyz, Tatar, Turkish, Turkmen, Uighur, Uzbek. London: Routledge, 1996. 422 p.
- [8] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на гласные / АН СССР. Институт языкознания. М., 1974;
- [9] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б» / АН СССР. Ин-т языкознания. –М., 1978;
- [10] Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «В», «Г» и «Д» (Ред. Н.З.Гаджиева). – М., 1980; [11] Севортян Э.В., Левитская Л.С. Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Ж», «Й». – М., 1989; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на буквы
- [12] «К», «Қ» (Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В.И.Рассадин). М., 1997; Этимологический словарь тюркских языков. Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С». М., 2003; Этимологический словарь тюркских языков: Общетюркские и межтюркские основы на букву «Қ» (Авт. сл. статей Л. С. Левитская, А. В. Дыбо, В. И. Рассадина). М., 2000. – 83 с.
- [13] Федотов М. Р. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, 1996. Т. 1-2. – 53 с.
- [14] Starostin S., Dybo A., Mudrak O. Etymological Dictionary of the Altaic Languages. Leiden; Boston: Brill, 2003. Vol. 1. P. 858. (A-K); Vol. 2. P. 859-1556. (L-Z); Vol. 3. P. 1557-2096. (Indices).